

חשיד אממונא חשיד אשבועתא

המתח בין מוסריות ודתיות והשלכותיו בבית הדין – קלסטרון של טיפוסים / הרב מומי פאלוך

- א. פתיחה
- ב. ההקשר הכולל
- ג. מהות הסוגייה
- ד. מבנה הסוגייה
- ה. אשתמוטי וחשוד
- ו. קלסטרון נפשי – שלושה טיפוסים של מתח מוסרי ודתי
- ז. חשוד על הממון – עבריינות אישית
- ח. גזלן – עבריינות ציבורית
- ט. סיכום ומחשבות נוספות

א. פתיחה

סוגייתנו (בבלי, בבא מציעא ה' ע"ב-ו ע"א) עוסקת בשאלת מעמדו של אדם שנחשד בתחום הממוני והאפשרות להתיר לו להישבע. הרקע לסוגייה הוא נימוקו של ר' יוחנן לחיוב השבועה של משנה א (יחלוקו בשבועה) – 'שלא יהא הולך ותוקף טליתו של חברו'. נימוק זה מזמן את הדיון בשאלה הגדולה האם חשיד אממונא חשיד אשבועתא. כלומר האם החשד בתחום הממוני משפיע על התחום האיסורי והדתי ומונע את השבעתו או לא. שכן ההנמקה של תקנת השבועה מבוססת על החשש שמא ילך ויתקוף, ובכל זאת הוא נשבע. תקנה זו, כך ניתן להסיק, אינה מניחה שיש בעיה להשביע את מי שהוא חשוד על הממון.¹ במהלך הדיון בסוגייה מתברר היחס האישי והערכי לאדם שתופס בחפץ ושאו משביעים אותו; מתבהרים המניעים להשבעתו מחד, ומה החששות שעולים נוכח מצב זה מאידך.

¹ הסוגייה, מתחקה אחר עמדת ר' יוחנן הסבור שחשיד אממונא אינו חשיד אשבועתא. בסופה שלה סוגייה (ו ע"א) מציע אבוי נימוק אחר לשבועת המשנה, ולא מן החשש שמא יתקוף, ומדבריו עולה שלדעתו חשיד אממונא חשיד אשבועתא (עיין רש"י בבא מציעא ו ע"א ד"ה אבוי).

במאמר זה ארצה להניח שתי תפיסות יסוד הנוגעות לאופיו של האדם ויחסו למרחב הדתי לעומת המוסרי – העמדה החצויה לעומת העמדה האחודה. הללו נבחנות לאור שאלת האפשרות להשביע אדם שנחשד בתחום הממוני. במהלך הדברים, לאחר הצגת שתי העמדות אשרטט קלסטרון פנימי של שלוש דמויות שמופיעות בבית הדין אשר יחס אליהם שונה עפ"י כל אחת מהעמדות לעיל. דמויות אלו עולות מתוך ההבחנות השונות שעושה הסוגייה במהלכה.

ב. ההקשר הכולל

הביטוי 'חשוד אשבועתא' מבוסס על דברי המשנה בשבועות (משנה, שבועות ז, ד): 'שכנגדו חשוד על השבועה'. המשנה מלמדת שהנשבעין ברובם נשבעים ונפטרים, למעט ארבעה. אחד מהם הוא מי שכנגדו חשוד על השבועה. בהמשך הגמרא מבררת שהחשוד על השבועה הוא זה שבעבר נשבע שבועת שווא או שבועת ביטוי. כלומר, מעמדו של חשוד על השבועה נובע מההיסטוריה הבעייתית שלו עם שבועה.

ניתן להוסיף ולומר באופן כללי, שהחשוד הוא 'טיפוס' הלכתי נפוץ בתקופת חז"ל. וכך מצינו בתוספתא בכורות אודות חשודים בתחומים רבים: מעשרות, נוטל שכר לדון, מטמא מתים, בכורות ועוד. כך למשל בהלכה הבאה:

החשוד על הבכורות אין לוקחין ממנו עורות צבאים לא עורות שאין עבודין ר' אלעזר אומר לוקחין הימנו עורות של נקבה שלא בא לכלל קדושה מעולם (תוספתא, בכורות ג, י).

בן זוגו החיובי של החשוד הוא הנאמן. לאור הדברים, מובן עתה המשפט השלם של חז"ל: "חשוד אממונא [...] אשבועתא". מי שהוא בעל מעמד ותואר של חשוד על ממון, הופך להיות חשוד על השבועה, כמו מי שהוא חשוד על השבועה מכח שבועות שווא שלו. הדבר מזכיר את מחלוקת ר"מ וחכמים בשאלה האם חשוד לדבר אחד חשוד לכל התורה כולה (עירובין סט ע"א ועוד).

ג. מהות הסוגייה

מהלך הגמרא בעיקרו נועד להוכיח שחשוד על הממון אינו חשוד על השבועה וניתן להשביע אדם כזה, ובכך מוסברת תקנת רבי יוחנן במשנה.

הראשונים (רש"י ותוס' ד"ה וחשיד) מבארים את הסיבה שניתן להשביע אדם זה: העולם הזדעזע כאשר נאמר הדיבר "לא תשא". לא מדובר רק בהבנה של חומרת האיסור, שכן ישנם איסורים חמורים לא פחות, כמו גזל, אלא שיש רתיעה אנושית משימוש בשם ה' לשווא. במילים אחרות, אדם יכול להיות שקרן אך הוא יירתע מלהישבע לשקר ולכלול את שם ה' בדיבורו השקרי.

חז"ל מנצלים את הרתיעה והחשש האלה, ומשביעים את מי שדיבורו זקוק לבירור ואימות. מכאן ההיגיון של השבועה במשנה שלנו, בשונה משבועה מדאורייתא של שומרים שהיא שבועה כחלק מאופן הדיווח של השומר על מעשה השמירה שלו.² ניתן לבחון את עמדה זו של חז"ל, המשביעה את מי שחשוד על הממון, לאור שתי עמדות רוחניות.

עמדה אחת (להלן עמדה א) יוצרת חציצה בין העולם הפנימי הדתי של האדם לבין עולמו המוסרי; גנב אינו בהכרח שקרן ואינו נשבע לשקר. תפיסת 'החציצה' הפנימית מניחה שאנשים יכולים לרמות איש את רעהו בממון ולהיות לא מוסריים, אולם כאשר הם עומדים מול הקודש ומול ריבוננו של עולם הם יירתעו מלהישבע לשקר ולומר דברים שאינם אמת. אכנה עמדה זו העמדה החצויה.

עמדה אחרת (להלן עמדה ב) גורסת שמי שפורץ גבולות וגדרים ואינו אומר אמת, אינו מבחין בין תחומים שונים; כל גנב (בין אדם לחברו) הוא גם שקרן. המסקנה תהא שלא נשביע אותו מחשש שישקר בשבועה. חשיד אממונא חשיד אשבועתא. אכנה עמדה זו העמדה האחודה.

² כופר הכל בפיקדון למעשה אינו מודה שהוא שומר ולכן אין לו חובת דיווח ואינו נשבע.

במהלך הסוגייה מובאים מקורות המוכיחים שישנה שבועה המוטלת על אנשים שחשודים על הממון. העמדה האחודה, שאינה מקבלת את החציצה הפנימית שיש לאדם בין מוסר וקודש, מבארת מצבים אלו באמצעות תופעה נפשית מעניינת – אשתמוטי. לקמן נעמיק בתופעה זו. כך או כך מתברר שגם הסוברים שעברייך הוא עברייך ללא גבולות, ישנם מקרים ומצבים שנשביע בהם חשוד וגנב, ולא נחשוש שירמה בשבועתו. 'אמון' זה, עפ"י עמדה ב שלא מקבלת את החציצה הפנימית, נובע מיסוד אחר לחלוטין שיתבהר בהמשך.

ד. מבנה הסוגייה

מהלך הגמרא בנוי משלושה מקורות שהם נסיונות 'כושלים' להוכיח שלא חושדים באדם על השבועה (ולכאורה קשה לעמדה ב): מודה במקצת, הלכת רמי בר חמא שכל השומרים הנשבעים על-פי דין התורה נדרשת בדבריהם הודאה וכפירה, רב הונא שמחייב שבועה (שאינה ברשותו) את השומר חנים שרוצה לשלם. כל הנסיונות הללו נדחים בידי העמדה האחודה בטענה שמדובר באשתמוטי. למשל: כופר הכל בפקדון נשבע לדעת רב הונא שאינה ברשותו. הגמרא מבארת שהוא משתמט ואומר שמאחר והוא נותן דמים – הדבר כשר. כן הוא גם במודה במקצת כסברתו של רבה (בבא מציעא ג"א), שהוא מרוויח זמן ואינו מתכוון שלא לשלם, וכן ביחס להלכה של רמי בר חמא, שמעמיד את כל שבועת השומרים בנסיבות של כפירה והודאה. גם שומר זה משתמט במטרה להרוויח זמן כי בטוח שימצא את הפרה באגם.

הניסיון הרביעי בסוגייה 'מצליח' וממנו עולה המסקנה שחשוד אממונא לא חשיד אשבועתא. הוכחה לכך, לדעת הגמרא, מתקבלת משלוש מסורות של אמוראים בהן קיימת שבועה: רב נחמן, שמחייב שבועת היסת את הכופר בכל (בפקדון או במלווה); רבי חייא, שמחייב שבועה במקרה של חנווני על פנקסו, דהיינו בעל הבית שהורה לחנווני לשלם במזונות לפועלים שלו, החנווני טוען ששילם והפועלים

טוענים שלא קבלו; ורב ששת, שמחייב כל שומר להישבע שלוש שבועות שאינה ברשותו – שלא פשעתי, שלא שלחתי בה יד ושאינה ברשותי).

ה. אשתמוטי וחשוד

כאמור, מהלך הגמרא מניח הבחנה בין מעמדו של החשוד ובין זה המשתמט. באמצעות תופעה זו של אשתמוטי מסבירה העמדה האחודה (כל גנב הוא שקרן) מדוע נשביע את המודה במקצת וכדו'. לכאורה הבחנה זו מלאכותית ולא ברורה. מדוע המשתמט אינו מוגדר כחשוד? אמת היא שיש לו נימוקים טובים בגינם הוא אינו דובר אמת, אך מדוע מצב זה מפקיע אותו מלהיות חשוד? במה שונה החשוד מהמשתמט? מדוע לא נחיל עליו את תפיסת היסוד אודות הלך נפשו האחודה של האדם ונסיק שכל גנב הוא שקרן?

שאלה זו מתעצמת נוכח הבחנה נוספת, הלא היא ההבחנה בין גזלן ובין חשוד. הראשונים על אתר³ מעלים שאלה קשה אודות מסקנת הגמרא. אם אכן חשוד על ממון אינו חשוד על השבועה, מדוע המשנה במסכת סנהדרין (ג, ג) פוסלת את הגזלן מלהעיד ולהישבע? הרי עפ"י מסקנתו ניתן להפריד בין התחומים הדתי והמוסרי ולעולם ישנה יראה נוכח האיסור של נשיאת שם ה' לשווא?

הראשונים (ראה הערה 3, וכן בגיטין נא ע"ב ד"ה ובבבלי) מציעים שתי תשובות:

1. אכן הגזלן אינו פסול לשבועה מדאורייתא אלא מדרבנן. בגיטין מבארים בעלי התוספות שהוא פסול מדרבנן משום שהוא פסול לעדות וגנאי הוא להשביעו. במילים אחרות, הפסול הוא מוסדי ולא תוכני; אין אנו חושדים בו שישבע לשקר, ועם זאת איננו רוצים בנוכחותו בבית הדין.

³ תוס' בבא מציעא ה ע"ב ד"ה וחשיד וראשוני ספרד, רשב"א ור"ן בדף ו ע"א ד"ה מיגו.

2. בדברי ראשוני ספרד ישנם שני ניסוחים שונים המאפיינים את הגזלן ושניהם מכוונים למקום אחד. הרשב"א אומר שהגזלן "נעשה לו כהתר כיון דטעם טעם איסורא ופקד ליה ממונא" (רשב"א בבא מציעא ו' ע"א ד"ה מיגו) והר"ן (שם) אומר שמחמת שבועה זו לא ישיב את שכבר גזל. מכיוון שלא ישיב גזל ראשון, "אף מגזל זה לא ימנע". לעומת זאת, האדם החשוד שעתה "הוא בא לגזול ואי איכא תרי חומרי פריש". החשוד נמצא באיבו של תהליך הגזילה, והשבועה תרתיע אותו. לעומתו הגזלן כבר גזל ולא ישיב, וכן לא יחשוש לחזור ולגזול וגם להישבע לשקר.

1. קלסטרון נפשי – שלושה טיפוסים של מתח מוסרי ודתי

בדברים הבאים אציע קלסטרון שמבחין בין הטיפוסים השונים, וממילא מבהיר מי הוא החשוד ומה מאפיין אותו. בכך יובהר מדוע העמדה האחודה מקבלת מצבים של השבעת 'חשוד' ומדוע העמדה החצויה מקבלת מצבים שאין להשביע 'חשוד'. ציר המיפוי מבחין בין ממד סובייקטיבי ואובייקטיבי של העבריינות. התבוננות כוללת מעלה שלושה טיפוסים שונים: התמים, העבריין האישי והעבריין הציבורי.

אשתמוטי – תמימות סובייקטיבית

מה משמעות הביטוי אשתמוטי? או כפי שנשאל לעיל, מדוע הגמרא מתעקשת לא לכנות אותו חשוד?

הרמח"ל במסילת ישרים מבאר שהאתגר של עובד ה' הנקי שונה מזה של הזהיר; הוא מתמודד בזירה שונה לחלוטין. הכוחות הכהים שבו (בלשונו של ר"י סלנטר) מפעילים אותו בתחומים יצריים (כסף, כבוד ומין) באופן לא מודע:

הנה וודאי כי מלאכה רבה היא לאדם להגיע אל שלימות המידה הזאת, כי העבירות הניכרות וידועות קלות הן להישמר מהם, כיון שרעתם גלויה, אך הדקדוק הזה המצטרך לנקיות הוא הקשה יותר, כי הוראת ההיתר מכסה על החטא (מידת הנקיות פרק י').

האתגר של הנקי הוא הוראת היתר. אדם חי בדיסוננס פנימי שבו היצר משכנע אותו שמעשיו מותרים. בשל כך, הוא לא יוכל לזהות פגם זה ולתקנו באמצעות ביקורת אישית, נוקבת וכנה ככל שתהיה (כעבודתו ומידתו של הזהיר). רק נקיות הלב, שהיא קשר של דבקות באור התורה שיאיר את ליבו באש אלוקית תחת אש היצר, היא זו שתמנע ממנו באופן יסודי מלטעות ולהימשך באופן מתוחכם לאיסורים ותחומים אפורים.⁴

במילים אחרות, ישנו אדם שעושה מעשים פסולים מבחינה מוסרית אך בתודעתו האישית הוא מורה התר לעצמו ומשוכנע לחלוטין שהדברים שנעשו הם בתחום המותר. הוא תמים בראייתו הסובייקטיבית.

חז"ל לא רואים באדם זה חשוד, שכן בסיפורו האישי העצמי הוא אינו טועה כלל ולכן אין כל בעיה להשביעו, ואין הוכחה לעמדה א שגגב אינו שקרן.

דוגמא מובהקת לכך הוא הלכת רב הונא, המחייב שבועה את השומר חינום שכופר בכל אך מתעקש לשלם. הגמרא בסוגייתנו מבארת שאדם זה, שמשלם על הפקדון שנותר בידיו, אינו חושב על עצמו כאדם שעבר על לא תחמוד.

הטעם הוא, כך מבארת הגמרא, ש'לא תחמוד לאינשי בלא דמי משמע להו'. אנשים חושבים שתשלום על חמדת ממון הזולת פוטר אותם מאיסור לא תחמוד. העובדה שמחשבה זו אינה עומדת בקנה מידה הלכתי אינה מעלה ואינה מורידה, והיא זו שהופכת את האדם למי שאינו חי בתודעת חטא. זהו הדיסוננס בטהרתו.

ככלל, יש לומר שבסוגייתנו יש מקום נרחב להכרה במחשבתם (המוטעית) של בני אדם. בסופה של הסוגייה ישנו ביטוי נוסף למגמה זו. לאחר מהלך הגמרא המוכיח את ההיגיון של שבועת ר' יוחנן (ופותר את בעיית החשד לשבועה), מציע אביי טעם אחר לשבועת המשנה: מלווה ישנה. לדעת אביי, הנימוק לשבועת המשנה איננו

⁴ בכך הוא יותר מרומז לדרכו של הישר לעומת הכובש האמור בדברי הרמב"ם בשמונה פרקים פרק ד.

החשש של התקיפה (שיש בה ממד של גזל), אלא של תקיפת טלית חברו במטרה להשיב לתוקף חוב אבוד. הגמרא מבארת שיש תועלת בשבועתו של זה, כי "פרשי אינשי מספק שבועה ולא פרשי אינשי מספק ממון". עד כאן הטיפוס המשתמט שחי בדיסוננס, ומכוח זה יש מקום להשביעו.

ז. חשוד על הממון – עבריינות אישית

ישנו טיפוס נוסף, והוא החשוד על הממון. ביחס אליו ישנה מחלוקת בין שתי הדעות דלעיל. עפ"י העמדה האחודה יש לראות בו טיפוס שונה לחלוטין מזה המשתמט ולכן אין מקום להשביעו. בדברים הבאים אבהיר מהו ההבדל בין השניים (החשוד והמשתמט). יודגש שהעמדה החצויה דבקה בעמדתה, וחרף ההבדל שיוצג (ומבהיר את העמדה האחודה), היא סוברת שיש מקום להשביע החשוד. זאת מכוח האמון החזק שיש למחזיקים בעמדה החצויה שיש באדם חציצה פנימית בין מוסר וקודש ובין גניבת ממון ושקר בפני רשב"ע.

מי הוא החשוד?

חשוד הוא זה שבתודעה הסובייקטיבית יודע שהוא גזלן. כך למשל זה הכופר בפיקדון שניתן לו. הוא יודע היטב שאינו דובר אמת; הוא לא חי בדיסוננס ואין לו נקודת עיוורון המשכנעת אותו שמעשיו הבעייתיים (בעינינו) הם מעשים כשרים.

רב ששת משביע כל כופר בכל גם בפיקדון וגם במלווה.⁵ הוא לא מסתפק בחיוב בשבועה את מי שכופר במלווה או מודה במקצת, אלא מתקן תקנה גורפת של שבועת היסת המחייבת את כל הכופרים בכל. אדם זה מוגדר חשוד (והוא מובחן מהמשתמט) משום שאנו יודעים שהוא מודע לשקר שלו. החשוד אינו מי שאיננו יודעים כלל מה מצבו ומעלים לגביו השערות, ביחס לחשוד יש לנו ודאות.

⁵ כך לדעת הראשונים והובא בתוס' ו' ע"א.

מסקנת הסוגייה היא כעמדה א, שחרף היותו חשוד על הממון (ולא רק משתמט) הוא ייטעם. הטעם הוא שאימת נשיאת שם ה' לשווא גוברת, והוא לא ישקר בשבועתו.

ח. גזלן – עבריינות ציבורית

מדוע גזלן לא יהנה מהיחס שחשוד 'נהנה' ממנו ואינו נשבע? מדוע העמדה החצויה לא מקבלת גזלנים לשבועה?

משום שגזלן חצה את הקו העדין והקריטי בין המישור הסובייקטיבי והאובייקטיבי. לדברי הראשונים לעיל (רבנו תם ועוד), עולה שהגזלן אינו בתהליך, אלא מצוי כבר בהוויה חדשה שבה נוכחת תודעתו כגזלן. המצב 'נעשה לו כהתר' ואינו חושש לעבור איסור של שבועת שקר. כל אלו הם סימנים למצבו החדש. אין זו רק תודעה פנימית אלא הווייה גלויה שחצתה את הגבול ומעמידה אותו אל מול החברה באור זה.

נוסף לכך, גם התירוץ הראשון של תוספות מוביל לכיוון זה. אמנם הוא פסול רק מדרבנן, אולם הנימוק הוא העובדה שיש גנאי בהשבעתו. במילים אחרות הבעיה אינה רק החשש שהוא משקר אלא העובדה שלפנינו אדם שמעמדו הציבורי פסול, וממילא איננו מכניסים אותו לבית הדין. זהו מישור דיון האובייקטיבי.

ר' עקיבא איגר (כתובות יח ע"ב ד"ה תוס וד"ה בכולי) מוסיף הבחנה מעניינת בין פסול עדות ופסול שבועה. מדוע גזלן פסול לעדות ואינו פסול לשבועה מדאורייתא? רעק"א מבאר שיש להבחין בין הרמות השונות של דרישת האמינות. בעדות אנו דורשים רמה גבוהה מאוד, שכן בית הדין מסתמכים על דברי העדים כדי לבנות את תמונת המציאות שלהם, לעומת פטור משבועה של אדם שלא נדרשת בו רמת אמינות כה גבוהה.

ט. סיכום ומחשבות נוספות

מאמר זה בחן את המתח הפנימי שיש באדם בין התחום הדתי למוסרי. מתח זה בא לידי ביטוי בשאלת האפשרות להשביע אדם שחשוד על ממון. העמדה ההלכתית השלטת שהוצגה בסוגייה היא שחשיד אממונא לא חשיד אשבועתא. ההנחה הנפשית היא, שבאדם ישנן מחיצות פנימיות וב'זכותן' הוא נוהג בדרכים שונות בתחומים הלכתיים שונים. אינו דומה בעיניו עבירות שבין אדם למקום לעבירות שבין אדם לחברו. חרף זאת, כך הוצג במאמר, ישנן מקרים ומצבים שמחיצות אלו נופלות ובית הדין חושש שהאדם החשוד על הממון יישבע לשקר. מנגד, העמדה הסוברת שאין באדם מחיצות פנימיות ולא ניתן להשביע חשוד על ממון מחשש שישקר, ועם זאת ישנם מצבים שבהם ניתן להשביעו. המונח שהובא בסוגייה הוא אשתמוטי, מונח שמצביע על מאפייני נפשי עמוק יותר שזוהה עם התמימות הסובייקטיבית והדיסוננס הקוגניטיבי.

ייתכן ובמהלך לימוד וקריאת הדברים התגנבה ביקורת אישית על אופיו של האדם כפי שמציגה אותו העמדה החצויה. לכאורה, אדם זה מנוכר לחלקים בתוכיותו וחי בסתירה פנימית; מתהדר בקדושה ובדתיות נשגבה מחד, ומאידך מצוי בחושך ושקר מאידך.

כאקורד סיום ארצה להציע התבוננות נוספת התומכת בעמדה החצויה מן הכיוון הטיפולי השיקומי – התשובה. האפשרות של האדם לחזור בתשובה ולצאת ממצבו העגום, מותנית באפשרות שלו ליצור מחיצות פנימיות בתוכו. אילו היה האדם מזהה את עצמו עם מעשיו ועם הלך הנפש שהביא אותו לנפילה ולחטא, לא היה מקום לתקומתו. יצירת חיצות פנימיות בתוכו פותחת את האפשרות של האדם להגן ולהכיר בתוכו אזורים שלא נפגעו, אותם יוכל להרחיב ולבנות על גביהם קומות חדשות ובריאיות. תורת ה'אזמרה' המפורסמת של ר' נחמן (רפ"ב) ניתנת ליישום בהקשר של דיוננו באופן שונה מן ההקשר המקובל של לימוד זכות: ר' נתן (הלכות השכמת הבוקר א, א) מסתמך על תורת רבו וקורא ללימוד זכות ומציאת הנקודות הטובות כמרכז ההתבוננות. ואולם, הוא הופך את הסדר ואת מהלך הדברים. ראשית

צריך האדם למצוא את הנקודות הטובות שבתוכו, ומתוך כך יוכל לפנות גם אל האחר. מציאת נקודות טובות אינה מעשה 'ציד' אקראי אלא הפניית כל הלב ועיצוב זהות לאור נקודות אלו. הנקודות הטובות הופכות להיות הגדרת הזהות של האדם את עצמו. אלו, ואלו בלבד, בהתעלם מאזורים אחרים שבו, הם מוקד ההתייחסות שלו וקובעי הזהות העצמית. יצירת חציצות פנימיות אלו במיקוד של החוזקות והטובה שבאדם, מאפשרים לכל אחד מאיתנו להתחיל מחדש ולגלות ש'על-ידי-זוהי מעלה אותו באמת מפך חובה לכף זכות'.